

*“Se non riesco ad imparare nel modo in cui tu insegni,
potresti insegnare nel modo in cui io imparo”¹*
*“Als ik het niet kan leren door de manier waarop jij les geeft,
zou jij dan les kunnen geven op de manier waarop ik leer”*

Congres over de thematiek van de inclusie

LUCIGNANO (AR) 16, 17, 18 april 2015

Eindverslag door Louise Helsloot

¹“ If they can’t learn the way we teach, we teach the way they learn” O. I. Lovaas. Dr.O.Ivar Lovaas is een wereldberoemde expert op het gebied van autisme, die zijn carrière heeft gewijd aan het verbeteren van de levens van kinderen met autisme en hun families. Het Lovaas Model of Applied Behaviour Analysis is gebaseerd op 40-jaar onderzoek. De gepubliceerde studies tonen aan dat de helft van de kinderen met autisme die deze intense behandeling van het programma gevolgd hadden, niet meer te onderscheiden waren van andere kinderen in test op het gebied van cognitieve en sociale capaciteiten aan het einde van de basisschool. Informatie beschikbaar via: <http://www.lovaas.com//>. Afbeelding titelpagina via: <https://dariozanut.wordpress.com/2015/04/16/strutture-sanitarie-e-disabilita//>.

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	2
2. Passend onderwijs in Italië, de Italiaanse presentaties.....	2
3. De Nederlandse presentaties.....	11
4. Culturele verschillen Italië en Nederland.....	14
5. La Storia als presentatievorm.....	15
6. Het debat.....	17
7. Conclusie: wat nemen we mee?.....	18

1. Inleiding

Tot 1965 werden in Italië alle kinderen en volwassenen met een beperking opgevangen in speciale scholen of instituten, net als in de rest van Europa. Rond 1966 kwam er een omwenteling in dit beleid naar aanleiding van de ideeën die ontstaan waren op de Berkeley University. Deze ideeën waren gebaseerd op het aanvechten van de kapitalistische maatschappij en namen de principes van de filosofen en sociologen Marcuse en Habermas als uitgangspunt. Als gevolg van de studentenopstanden in samenwerking met arbeiders in 1968 in Frankrijk en Italië, overtuigden de medewerkers van de speciale scholen en de instituten de ouders ervan hun kinderen uit die omgeving weg te halen en in te schrijven op een reguliere school. Het gevolg was dat tienduizenden hier gehoor aangaven, een bijzonder fenomeen in Italië, ook al bleven de speciale scholen wel bestaan.²

2. Passend onderwijs in Italië, de Italiaanse presentaties

2.1 *L'Inclusione in Italia* - door Marzia Andreoni

Tijdens haar presentatie over de thematiek van de inclusie, lichtte Marzia Andreoni, verantwoordelijke voor de Dienst Handicap van de regio Toscane, mede vanuit haar achtergrond als remedial teacher, de ontwikkeling van het inclusief onderwijs in Italië vanaf 1900 tot heden toe.

De rechten en de mogelijkheden voor mensen met beperkingen zijn in Italië door de wet geborgd en de integriteit van elk individu wordt beschermd door de definitie van de mens met beperkingen vast te leggen in drie categorieën: *menomazione*, *disabilità* en *handicap*. Met *menomazione* wordt bedoeld: elke handicap veroorzaakt door psychologische of fysieke omstandigheden. Met *disabilità*: het beperkt zijn om deel te nemen aan activiteiten zoals die voor een menselijk wezen als normaal beschouwd worden en met *handicap*: het nadeel dat deze mens ondervindt als gevolg van zijn

²S. Nocera, *La Normativa sull'educazione inclusiva delle persone con disabilità in Italia. La storia, gli aspetti istituzionali e le prassi applicative. Seminario Mainstreaming in education*, Roma, 14 juli 2002. <http://www.autismo.inews.it/>

menomazione of disabilità op relationeel, sociaal en cultureel gebied. Hierdoor veranderde mede de benadering van de gehandicapte kinderen van klinisch naar positief en invoelend.

Het schoolrecht is vastgelegd in artikel 34 van de Italiaanse grondwet: *La scuola è aperta a tutti: de school is toegankelijk voor iedereen*. Artikel 38 vermeldt dat gehandicapten hetzelfde recht op educatie hebben als niet gehandicapten en artikel 3 is vastgelegd: *Tutti sono uguali: iedereen is gelijk*.

Er zijn verschillende onderwijshervormingen geweest die van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van het passend onderwijs in Italië. De eerste belangrijke wetwijziging was de *Riforma Gentile* van 1923, genoemd naar Giovanni Gentile, minister van onderwijs onder Mussolini. Door deze wet kwam er voor het eerst aandacht voor het kind met een beperking. De schoolplicht werd uitgebreid en gold vanaf nu ook voor de dove en de blinde kinderen.

Tot 1960 hanteerde men het systeem van de *Separazione*, een *gescheiden* systeem, waarbij de kinderen met een lichte achterstand naar de gewone klas gingen, de dove en blinde kinderen en degenen met gedrags-en/of sociale problemen werden opgevangen in speciale scholen en de kinderen met een ernstige beperking verbleven in instituten met 24-uurs opvang, vaak ver van hun families.

In 1971 werd in artikel 118 voor het eerst de term *Integrazione* genoemd, *integratie* van het gehandicapte kind in de reguliere klas, gevolgd in 1977 door artikel 517, waarin de *Inclusione*, de inclusie van het gehandicapte kind in het reguliere onderwijs voor kinderen van 6 tot 14 jaar in Italië verder werd uitgewerkt. Ook staat hier in aangegeven, dat alle leerkrachten verantwoordelijk zijn voor het opstellen van een educatief plan met hulp van een speciale leerkracht voor de didactische ondersteuning. De staat, de regionale autoriteiten en de gezondheidsdiensten zijn verantwoordelijk voor het opstellen van een administratief en financieel plan.

*“E’ questo essenzialmente il contenuto della Legge 517/77, che a differenza della L. 118/71, limitata all’affermazione **del principio dell’inserimento**, stabilisce con chiarezza presupposti e condizioni, strumenti e finalità per **l’integrazione scolastica degli alunni con disabilità**, da*

attuarsi mediante la presa in carico del progetto d'integrazione da parte dell'intero Consiglio di Classe e attraverso l'introduzione dell'insegnante specializzato per le attività di sostegno."³

Als gevolg van deze wetsaanpassingen kwamen leerlingen met beperkingen in de klas, iets wat voor de leerkracht moeilijk kon zijn en aanpassing vergde, maar tegelijkertijd bleken deze leerlingen een verrijking voor de andere kinderen.

In 1992 werd door artikel 104 de focus gelegd op het functioneren van het gehandicapte kind voor wat betreft de sociale integratie, niet alleen gezien binnen het gezin en de school, maar vooral ook met het oog op het latere functioneren als volwassene in de maatschappij.

Het artikel 117 verleende autonomie aan de onderwijsinstellingen. Dit hield in dat de school autonome beslissingen mocht nemen voor wat betreft de keuze en toepassing van didactische materialen, haar organisatie en het pedagogisch onderzoek met de evaluatie van de leerlingen voor wat betreft hun ontwikkeling, binnen de regionale en nationale normen.

Door de *Riforma Moratti*, Artikel 53, van 2003, de wetsvernieuwing van Letizia Moratti, voormalig minister van Onderwijs in die periode, zijn belangrijke onderwijs vernieuwende hervormingen doorgevoerd. Naast een aanpassing van het onderwijssysteem, gaf deze wet de normering aan voor het niveau van het onderwijs: waar moest goed onderwijs aan voldoen? Hoe kon men de opleiding van de leerkrachten optimaliseren? Daarnaast stelde deze wet een financieel plan op voor de invoering van technologie en informatica als ondersteuning van het onderwijs. Aan de basis van dit wetsontwerp, lag het principe van diversiteit; het erkennen en respecteren van de verschillen in identiteit van een ieder. Ook het maken van de juiste educatieve keuzes door de school en de samenwerking tussen scholen en ouders en de autonome schooldiensten, werd in dit artikel vastgelegd. Zo ontstond er meer individualisering van het leertraject binnen de school, met de focus op de leerling en het gezin.

³ G. Baldassarre, *Aspetti legislativi generali dalla legge 517 ad oggi*, 2014. Principio dell'inserimento = principe van inpassing, inclusie. Integrazione scolastica degli alunni con disabilità = integratie in de school van leerlingen met een beperking en introduzione dell'insegnante specializzato per le attività di sostegno = introductie van de speciale leerkracht voor ondersteunende activiteiten.
[//">http://www.gildanapoli.it/gildanews/2014/09_02/Aspetti%20Legislativi%20Generali.pdf //](http://www.gildanapoli.it/gildanews/2014/09_02/Aspetti%20Legislativi%20Generali.pdf)

*La scuola è chiamata a realizzare percorsi formativi sempre più rispondenti alle inclinazioni personali degli studenti nella prospettiva di valorizzare gli aspetti peculiari delle personalità di ognuno.*⁴

Er wordt meer en meer een beroep gedaan op de school om het onderwijs aan te passen aan de persoonlijke behoefte van de leerling in het perspectief van het waarderen van de unieke aspecten van een ieders persoonlijkheid.

2.2 *L'inclusione sistema complesso, Scuola, Famiglia, Enti locali, Sistema Sanitario* – door Giuliana Galli en Clara Rossi

In deze presentatie over de complexiteit van het inclusief-onderwijssysteem en over de rollen van de school, de lokale instellingen en de gezondheidszorg bij de keuze van de didactische methodes naar aanleiding van de indicatie van het kind, lichtte Giuliana Galli, Hoofd Regionale Dienst Kinder- en Neuropsychiatrie te Siena en werkzaam als psychiater voor de Nationale Gezondheidszorg, de input van de gespecialiseerde diensten voor de scholen toe.

Het gaat hier om de uitvoerende taken van de therapeuten, logopedisten, pedagogen en maatschappelijk werkers. Hun primaire taak is het identificeren van de speciale behoeften van het kind. Vervolgens moeten zij een diagnose stellen en formuleren wat het gebrek is. Zij moeten daarbij niet uitgaan van wat het kind beperkt, maar vooral kijken naar wat er wel mogelijk is. Deze *Diagnosi Funzionale* is de richtlijn voor wat betreft hetgeen de leerling kan, deze is geformuleerd door de medisch specialisten.

Daarna volgt de *Certificazione*, de certificatie. Dit is het medisch, juridisch profiel: een formulier waarin de diagnose, het klinisch, medisch advies van het kind wordt vastgelegd. Het kan confronterend en moeilijk zijn voor ouders om de indicatie te accepteren. Hierna wordt er contact gezocht met de school en worden er richtlijnen voor de inschrijving van het kind gegeven, waarbij gekeken wordt naar: hoe zelfstandig is het kind en wat zijn cognitieve, relationele of sociale problemen.

Het *Profilo Dinamico*, komt tot stand door een samenwerking tussen de gezondheidszorg en de school en is uitvoerend en praktisch. Inhoudelijk bestaat dit plan uit het vastleggen van de mogelijkheden en onmogelijkheden van het kind: in hoeverre

⁴M.T. Baglione, *A scuola con i BES l'inclusione degli alunni con bisogni educativi speciali*, 2013 via <http://www.teologiamarche.it/public/File/Baglionepdf/>.

kan het goed zien en luisteren? Kan het informatie opnemen en informatie overnemen? Kan het woorden herhalen? Hoe kan het kind het beste geholpen worden met leren lezen, schrijven en rekenen? Daarnaast wordt in dit plan de fysieke en psychische voortgang van het kind beschreven.⁵

Het *Piano Educativo Individualizzato* is het educatieve plan van de school, hierin staat de informatie over de familiere en de sociale context van het kind, de informatie over de samenstelling van de klas en het aantal lessen, maar ook of het kind speciale hulpmiddelen nodig heeft, zoals beugels om te lopen of een rolstoel. Ook speciaal schooltransport wordt hierin vastgelegd.

Er wordt gewerkt volgens een PDP, een *Piano Didattico Personalizzato*, een Persoonlijk Didactisch Plan voor elke leerling. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen leerlingen met periodieke leermoeilijkheden, met blijvende leermoeilijkheden en diegenen met leerstoornissen. Het PDP moet worden gezien als een instrument om de onderwijsmethode aan te passen aan de behoefte van het kind, waarbij de onderwijzer in overleg met alle betrokkenen de didactische keuzes maakt en de te volgen strategie uitwerkt. In het PDP is de *Programmazione Didattica Curricolare* opgenomen met daarin de doelen die men wil bereiken, de benadering en de aanpak van het kind, de methode, de technieken en de resultaten.

Het PAI, *Piano Annuale Inclusivo*, is het jaarlijks beschouwend beleidsplan voor de inclusie binnen de school en moet gezien worden als een moment van reflectie voor de hele educatieve omgeving. In hoeverre is de gewenste cultuur van de inclusie gelukt?

Het *Consiglio di Classe*, is het team van leerkrachten dat verantwoordelijk is voor het ontwikkelingsperspectief van de leerling. Dit team legt het leertraject van het kind vast in het *Piano di Lavoro* en is bepalend voor de implementatie van het inclusiebeleid. Het onderwijs in Italië kenmerkte zich door een traditionele didactiek, sommige leerkrachten vonden het dan ook moeilijk om een omslag te maken en vorm en inhoud te geven aan een beter functionerende pedagogische benadering van het gehandicapte kind in de klas.

⁵ Modellen uit: Servizio della Toscana, *scheda profilo dinamico funzionale* Istituto Comprensivo di Monte San Savino.

2.3. Hoe moeten wij de taak van de *Insegnante di sostegno*, de ondersteunende leerkracht zien?

Lucia Bragatto van de Universiteit van Venetië bevestigde tijdens haar presentatie: *la formazione degli insegnanti*, over de opleiding van de leerkrachten, opnieuw, dat er in Italië geen verandering in het onderwijs plaatsvindt, zonder dat de regelgeving bij wet is vastgelegd. De functie van *insegnante di sostegno*, van ondersteunende leerkracht, bestaat nu zo'n twintig jaar en is door wetsartikel 197/75 vastgelegd in 1995. Deze docenten moesten een tweejarige cursus volgen en daarnaast waren er vereisten voor diverse specialisaties.

In deze tijd wil men de opleiding verhogen naar een universitair niveau. Volgens Marzia Andreoni heeft de ondersteunende leerkracht niet de rol van zorgverlener voor één specifiek kind, maar is een leerkracht die het werk van de hele klas ondersteunt. Het is een centrale figuur, die zorgt voor verbinding met alle kinderen.

2.4 *Context en medeverantwoordelijkheid* door Carla Rossi en Marzia Andreoni

Carla Rossi, verantwoordelijke van de Dienst Handicap USR voor de regio Siena, is van mening dat inclusie een complex systeem is, dat participatie vraagt van velen. Zij stelde tijdens haar presentatie over het passend onderwijs in Italië, het belang van de *context* voorop. Daar moet volgens haar de focus op liggen, wil inclusie in het reguliere onderwijs succesvol zijn.

Onderwijs en gezondheidszorg integreren is nodig om de leerling in die specifieke situatie het beste te helpen, maar het is complex omdat de verschillende instanties niet altijd goed met elkaar communiceren. Wij moeten de voorwaarden creëren voor een open en goede leeromgeving door te reorganiseren. Door met een praktische aanpak te werk gaan, door een betere planning en functionele indeling van de ruimte in de klas en door de juiste capaciteit leraren in te zetten. Daarnaast moet er openheid ontstaan voor wat betreft de keuze van de juiste methodologie en didactiek door ervaringen uit te wisselen. De didactiek moet aangepast worden aan de unieke situatie van de leerling, waarbij de ondersteunende leerkracht en de curriculaire leerkracht goed samenwerken met de gezondheidszorginstanties die functioneren als intermediair tussen gezin en school. Ook de klasgenoten moeten zich inzetten om samen groeien. De hele klas moet de beste leeromgeving zijn, voor elk kind. Dit is volgens mevrouw Rossi de kern van de inclusie.

Voor de ontwikkeling van het leerpotentieel van het gehandicapte kind is belangrijk het gevoel van *co-responsabilità*, medeverantwoordelijkheid, dat door het hele schoolteam wordt gedeeld. De schooldirecteur, de remedial teacher, de vakleerkracht, de medewerkers, het ondersteunend schoolpersoneel en het gezin, vormen samen de factoren die de inclusie kunnen laten slagen en het levenstraject van de leerling met een beperking monitoren. Marzia Andreoni noemde in dit verband ook de ICF, *de International Classification of Functioning, Disability and Health*, als uitgangspunt voor die visie. De ICF gaat ervan uit dat de gehandicapte niet op zichzelf staat, maar leeft in een context. De omgevingsfactoren zijn van invloed op het functioneren van het individu. De ICF is het raamwerk van de WHO, *World Health Organization*, dat de niveaus van gezondheid en beperkende handicaps meet op individueel en bevolkingsniveau en is in 2001 internationaal als toonaangevend erkend door alle 190 lidstaten.

*“Since 2001, ICF has been demonstrating a broader, more modern view of the concepts of “health” and “disability” through the acknowledgement that every human being may experience some degree of disability in their life through a change in health or in environment. Disability is a universal human experience, sometimes permanent, sometimes transient. It is not something restricted to a small part of the population”.*⁶

Zij verwees naar de uitgangspunten van Dario Ianes, Professor in de pedagogiek en gespecialiseerde didaktiek aan de Universiteit van Bolzano.⁷ Volgens Ianes, moet de inclusieve school de verschillen tussen de leerlingen herkennen en erkennen, gebaseerd zijn op gelijkwaardigheid en een effectieve en efficiënte methodologie hanteren. De school moet beter observeren, de persoonlijke behoeftes van de leerling met een beperking lezen en niet uitgaan van diagnose etiketten. Tegemoet komen aan de behoeftes van elk kind moet de doelstelling zijn, of het nu gaat om een taalachterstand, leermoeilijkheden of sociale of gedragsproblemen.

⁶ http://www.who.int/classifications/icf/icf_more/en/.

⁷ <http://griisbolzano.wix.com/griis/>.

2.3 *L'handicap nelle scuole di Europa* - door Lucia De Anna

Volgens Professor Lucia de Anna, onderwijsdeskundige en Professor vergelijkende pedagogiek uit Rome en Hoofd departement Motorieke Wetenschappen en coördinatrice van het *Osservatorio Nazionale Handicap*, is er internationaal veel vooruitgang geboekt voor wat betreft de invulling van het passend onderwijs in de reguliere scholen. Het is nuttig om educatieve systemen in diverse landen te vergelijken door over landsgrenzen heen te kijken.

In Italië moeten wij ons realiseren dat er nog veel regionale verschillen zijn en zelfs binnen een regio.

Zij is voorstander van de biografie als vertrekpunt. Door het vertellen van verhalen leren we de individualiteit van het kind kennen, zijn emoties, zijn manier van uitdrukken en motivaties. Wij moeten niet steeds zoeken naar nieuwe typologieën van handicaps waardoor alleen maar meer etikettering ontstaat.

In Italië is gekozen voor het begrip *continuïteit*, waarbij ieder kind een proces van continuïteit doormaakt. Op sociaal en emotioneel gebied wordt het welzijn van het kind bevorderd door te kijken naar wat het kind kan, in plaats naar wat het niet kan. De school moet de ontwikkeling van ieder mens respecteren, waarbij gekeken moet worden naar de wensen van de leerlingen. Het systeem evalueert vervolgens de mogelijkheden en moet de didactische methoden hierop aanpassen. De school moet goed observeren en de gekozen activiteiten overdenken en zichzelf kritisch analyseren. In Italië is inclusie een levensproject waarbij ieder kind wordt gezien en men de gelegenheid schept voor ontwikkeling en begeleiding tot en met de universiteit voor iedereen. Daarnaast bestaan er plannen voor meer praktische werk - leertrajecten als voorbereiding op het volwaardig deelnemen aan de maatschappij. Alles gebeurt in samenwerking met de familie, de school, de gemeenschap en de overheid, in een gezamenlijk gedragen verantwoordelijkheid. Inclusie is een proces in beweging.

3. *Passend onderwijs in Nederland*

3.1 *Definitie Inclusief Onderwijs*

In 1994 heeft Nederland de internationale Salamanca verklaring van de UNESCO⁸ ondertekend. Hierin zijn de *Standard rules for equal opportunities for the disabled*

⁸ http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF/.

omschreven. Het bestrijden van elke vorm van discriminatie en het met elkaar creëren van een open samenleving, waarin elk kind uniek is en recht heeft op onderwijs op een gewone school op basis van gelijkwaardigheid is een grote uitdaging waar het inclusief onderwijs voor staat.⁹

Voorstanders van inclusief onderwijs willen zich niet afzetten tegen het speciaal onderwijs. Hun belangrijkste streven is, dat deze exclusieve voorzieningen naar het basisonderwijs gebracht worden, zodat de leerling niet meer naar de zorg hoeft, maar de zorg naar de leerling komt. Marianne den Otter geeft de volgende definitie van inclusief onderwijs:

“Inclusief onderwijs wil samen met ouders, volwassenen en leerlingen in hun directe leefomgeving onderwijs aanbieden, wat tegemoet komt aan de diversiteit van behoeften van kinderen, met of zonder beperkingen. Dit betekent dat er een leeromgeving gecreëerd wordt binnen één school, die optimale, excellente leerervaringen aanbiedt, zowel cognitief.”

Goede redenen om de inclusie te realiseren zijn: het recht op gelijke kansen voor ieder kind, het samen opgroeien van de kinderen met en de kinderen zonder een beperking is goed voor de acceptatie van diversiteit en de sociale ontwikkeling. Het is nodig dat het onderwijs meer leerling volgend wordt en het curriculum aan de behoefte van de leerling wordt aanpast. Daarvoor is nodig dat de kennis die is opgebouwd in het speciaal onderwijs wordt geïntegreerd in het reguliere onderwijs.¹⁰

3.2 De Intern Begeleider

De Intern Begeleider speelt in het passend onderwijs een belangrijke rol door zijn positieve bijdrage aan de verbreding van de zorg in het regulier onderwijs. Zij/hij beslist mee over het onderwijskundige beleid van de school in samenwerking met de directie. Volgens Ad Lichtenberg moeten:

“scholen zich in deze fase vooral afvragen: Hoe inclusief zijn we eigenlijk? Hoe snel staan we eigenlijk klaar om leerlingen te verwijzen naar het speciaal onderwijs. Maar ook: Hoe en onder

⁹ Tekst uit *Zorg Primair* 2006 van NCV Onderwijs, beschikbaar via <http://www.deschool.nl/meer-lezen/inclusief-onderwijs/>.

¹⁰M. den Otter: *Voor en tegens van inclusief onderwijs* Zorg-primair nummer 7/blz. 118 in *Zorgkatern* 8/2006. Beschikbaar via <http://www.deschool.nl/wp-content/uploads/2013/01/ZorgKatern-08-2006.pdf/>
Marianne den Otter is orthopedagoog en senior docent bij Fontys Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg. M.den Otter is werkzaam in Master Special Educational Needs (SEN) en werkt als procesbegeleider met Educatieve partners in PO en VO. Fontys OSO participeert in het Collectief Inclusief.

welke condities zou deze leerling hier gewoon naar school kunnen? Natuurlijk is de vervolgvraag dan ook: Hoe inclusief willen we zijn en kunnen we zijn?”¹¹

3. De Nederlandse presentaties

3.1 Wetgeving Passend Onderwijs - door Marjan Zandbergen

Marjan Zandbergen werkt sinds 1996 bij de directie Jeugd, Onderwijs en Zorg van het ministerie van OCW. De beleidstrajecten waar zij bij betrokken is geweest, zijn onder meer: Weer samen naar school, Leerlinggebonden financiering, Passend onderwijs en de kwaliteit van het (voortgezet) speciaal onderwijs. Daarnaast houdt zij zich in het kader van passend onderwijs bezig met beleid rond bijzondere doelgroepen, zoals leerlingen met dyslexie en dyscalculie en hoogbegaafde leerlingen.¹²

In 1998 is het project *Weer samen naar school* opgestart. Het doel van dit project was om kinderen, die voor korte of langere tijd extra zorg en begeleiding nodig hadden op te vangen in de reguliere basisschool. Het gaat hierbij om kinderen die moeite hebben met leren of gedragsproblemen hebben, zoals kinderen met ADHD, dyslexie of bepaalde vormen van autisme, maar ook hoogbegaafde kinderen vragen specifieke aandacht.

Om dit te verwezenlijken werken basisscholen samen in een samenwerkingsverband. Het WSNS-beleid is bedoeld voor alle basisschoolleerlingen inclusief de leerlingen die speciale zorg en begeleiding nodig hebben.¹³

Lichamelijk, zintuiglijk of verstandelijk gehandicapte leerlingen en leerlingen met ernstige gedrags- of psychiatrische stoornissen zijn géén doelgroep van WSNS. Deze leerlingen kunnen naar een school voor speciaal onderwijs of met een leerlinggebonden financiering (het rugzakje) naar de reguliere basisschool.¹⁴

¹¹ A. Ligtenberg, *Intern begeleiders en Inclusief Onderwijs* in Zorg-primair nr. 8/blz. 119 in *Zorgkatern* 8/2006. Albert Ligtenberg is secretaris van de Landelijke Beroepsgroep Intern begeleiders. De L. Bib is mede-initiatiefnemer van het Collectief-Inclusief.

¹² Tekst uit programma *Lexima Academie* via: <http://www.nationale-dyslexieconferentie.nl/sprekers/marjan-zandbergen/>.

¹³ Tekst uit *Weer samen naar school in 't kort 3504* via <http://www.wsns3504.nl/>

¹⁴ Het *rugzakje* is in de volksmond een andere naam voor de wet op leerlinggebonden financiering, een wet die vanaf 2004 tot 2014 in werking was. Deze financiering wordt *rugzakje* genoemd, omdat het geld gekoppeld is aan het kind en de ouders van het kind kunnen beslissen waaraan dat geld wordt uitgegeven. Vanaf 1 augustus is deze regeling aangepast, en is er geen sprake meer van leerlinggebonden financiering. Het geld gaat nu naar het samenwerkingsverband waarin de school participeert, met als doel scholen meer ruimte te geven in het bepalen van de ondersteuning die leerlingen nodig hebben om onderwijs te volgen.

Het *Rugzakje* heet officieel LGF – Leer Gebonden Financiering. Voorwaarde is dat het kind een indicatie heeft, deze wordt aangevraagd door de ouders bij de commissie voor indicatiestelling, waarvan de onafhankelijkheid en de criteria bij wet zijn geregeld. Uit het de LGF worden extra formatie - uren personeel, ambulante begeleiding en extra materiaal leer en hulpmiddelen betaald. Ouders hebben inspraak en de school stelt een handelingsplan op.¹⁵

Marjan Zandbergen benadrukte in haar presentatie over de wetgeving Passend Onderwijs in Nederland, het verschil tussen theorie en praktijk. Het onderwijs moet volgens haar maatwerk worden. *Education that fits* zodat voor elke leerling de juiste route kan worden gekozen, regulier, speciaal of mixed. Sinds 2003 is het aantal leerlingen verdubbeld in het reguliere en in het speciaal onderwijs. De fondsen werden eerst verdeeld door het Ministerie van Financiën, nu gaat het geld naar de samenwerkingsverbanden die bepalen hoe het besteed moet worden. Voor het ontwikkelingsperspectief van het kind moet worden gekeken naar wat het kind wel kan en niet worden uitgegaan van wat het niet kan. De focus moet elke keer liggen op wat het kind in een bepaalde fase van zijn ontwikkeling nodig heeft.

Wat passend onderwijs volgens Marian Zandbergen *niet* is, is het kind *passend* maken voor het onderwijs. Het is ook geen bezuiniging, immers de fondsen zijn beschikbaar maar moeten ook door de samenwerkingsverbanden vrijgegeven worden. Daarnaast moeten wij af van etiketteringen als ADHD en Dyslectisch bijvoorbeeld. Het is van belang om de juiste route te zoeken en voor elk kind een passende onderwijsplek te vinden, in samenwerking met gemeenten, zorg en scholen. Regulier waar het kan, speciaal waar het moet.

Zij definieerde Passend onderwijs als goed onderwijs dat samenwerking vraagt van alle betrokkenen, ouders, leerkrachten, school en overheid.

Het *rugzakje* was bedoeld voor kinderen met een handicap die speciale voorzieningen nodig hebben, als zij onderwijs zouden volgen op een basisschool of voortgezet onderwijs. Ze moeten een verwijzing hebben voor [Speciaal Onderwijs \(SO\)](#). Deze kinderen werden in vier clusters gedeeld:

Cluster 1: visueel gehandicapte kinderen; Cluster 2: dove en slechthorende kinderen en kinderen met ernstige spraak/taalmoeilijkheden; Cluster 3: lichamelijk gehandicapte kinderen, verstandelijke gehandicapte kinderen, meervoudig gehandicapte kinderen en langdurig zieke kinderen; Cluster 4: kinderen met ernstige psychiatrische of gedragsproblemen (bv. autisme). Zonder extra hulp zouden deze kinderen nooit "normaal" onderwijs kunnen volgen: vandaar de leerlinggebonden financiering. Tekst uit: EduWiki – Hogeschool InHolland, beschikbaar via: <https://www.leernetwerkeducatie.nl/mediawiki/18/index.php?title=Rugzakleerlingen/>.

¹⁵ <http://www.50tien-oudersenrugzak.nl/>.

3.2 Het vigerende systeem *Passend Onderwijs in Nederland* – door Sui Lin Goei

Sui Lin Goei, Assistent Professor aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en Lector Onderwijsbehoeften in inclusieve leeromgevingen aan de Hogeschool *Windesheim*,¹⁶ lichtte met haar presentatie over het vigerende systeem *Passend Onderwijs in Nederland* de implementatie van passend onderwijs in het reguliere schoolsysteem toe. Als schoolpsychologe heeft zij gezien hoe moeilijk het is in de praktijk om tegemoet te komen aan alle leerlingen. Inclusie is contextueel bepaald, door de juiste leeromgeving aan te bieden, kunnen we naar haar inzicht de kans vergroten dat de leerlingen leren, waarbij wij uit moeten gaan van een sterktemodel in plaats van een tekortenmodel, dus wat kan de leerling wel, in plaats van wat kan niet. Dit uitgangspunt is belangrijk voor het bepalen van het ontwikkelingsperspectief, de onderwijsbehoefte, de intelligentiecapaciteit en de schoolse vaardigheden van de leerling.

Hierbij staat de input van de leraar centraal, in hoeverre kan de leraar deze factoren signaleren en zijn de constatering van de leerkrachten betrouwbaar? Zij noemde vier *special needs* om aan de onderwijsbehoeften van de leerling tegemoet te komen: de leraar geeft ondersteuning bij instructie, bij gedrag en werkhouding, geeft emotionele feedback en stimuleert de sociale steun van de medeleerlingen. Uit diverse onderzoeken is gebleken dat de waarnemingen van leraren over zorgleerlingen inderdaad betrouwbaar zijn, maar dat leraren zelf ook *special needs* hebben! De leraren moeten ondersteund worden in hoe zij gedifferentieerde lessen kunnen geven. Hiervoor is de *Lesson Study Cycle* ontwikkeld.

Lesson Study is een professionaliseringsmethodiek, waarbij in kleine teams van leraren de lessen voor leerlingen worden besproken en de kracht van *Lesson Study* zit in de 'live' onderzoek les, waarbij het leren en de leeractiviteiten van de leerlingen centraal staan. Met *Lesson Study* krijgen leraren meer inzicht in hoe hun leerlingen leren en denken. Met het team ontwerpt, observeert, bespreekt en herontwerpt men gezamenlijk en in samenwerking rond een thema met elkaar lessen, waardoor het onderwijs beter wordt afgestemd op de onderwijs- en instructiebehoeften van de leerlingen.¹⁷ Hierdoor kan professionalisering van onderop worden gerealiseerd.

¹⁶ <https://www.psy.vu.nl/nl/over-de-faculteit/medewerkers-alfabetisch/medewerkers-f-h/goei-s-l/index.asp//>.

¹⁷ <http://www.vu.nl/nl/opleidingen/opleidingsaanbod-professionals/docentenopleidingen/a-z/lesson-study/lesson/index.asp//>.

3.3 *Onze verhalen*, getuigenissen en verhalen over Passend Onderwijs

Irene Westeneng is ervaringsdeskundige, leerkracht, intern begeleidster bij OBS *'t Speelkwartier* en auteur van haar boek *Pakkend Passend Onderwijs*. Zij is van mening dat ondanks het feit dat wij in een tijd leven van bezuinigingen, klassenvergroting, ontslagen en een geldkraan die dichtgaat, het mogelijk is om innovatief en inspirerend passend onderwijs te creëren. Zij vindt het belangrijk dat leerkrachten nadenken over hoe zij tegemoet kunnen komen aan de onderwijsbehoeften van elk kind. Hoe zij goed passend onderwijs kunnen geven met passie en energie.

Leraren moeten daarvoor de handen in een slaan en zich afvragen of door te werken met het *leerstofjaarklassensysteem*, waarbij alle kinderen alle vakken op hetzelfde niveau aangeboden krijgen, zij wel al het talent uit onze kinderen halen dat er in zit. *Besteden wij naast de leervakgebieden op school voldoende aan deze andere talenten of doen die talenten er niet toe?*¹⁸ is de vraag die zij stelde. Reflectie is belangrijk en evaluatie. Zij wil stimuleren dat leerkrachten beter kijken naar wie het kind is en hun onderwijsmethode daar op aanpassen.

4. Culturele verschillen Italië en Nederland

Bij de organisatie van een onderwijscongres in samenwerking met Italiaanse deelnemers in Italië valt direct op dat de vertrekpunten verschillen. In Nederland zijn wij gewend aan strakke agenda's, centraal gehouden discussies en effectief en concreet presenteren en vergaderen. Vooral werken vanuit het hoofd. Door de Italianen wordt meer gereageerd vanuit het hart. In de Italiaanse cultuur zijn de omgangsvormen indirecter en meer doorspekt met beleefdheidsvormen, ook op het zakelijke vlak. Dit hebben wij kunnen constateren tijdens de voorbereidende vergaderingen, die ons leerden dat de inhoud soms vanzelf ontstaat door goed de tijd te nemen om er met elkaar over te spreken en je niet te laten leiden door strakke tijdschema's.

Omgekeerd merkten de Italianen op dat onze directe *approach* zowel in de discussie met elkaar, als bij het presenteren, snel en effectief tot een resultaat leidt, hetgeen zij als een leerpunt ter overweging meenamen.

Tijdens de Italiaanse presentaties over de aanpak en de manier van werken met alle kinderen, met of zonder speciale behoeften in het passend onderwijs en in de

¹⁸ I. Westeneng <http://www.passendonderwijs.org/onderwerp-uitgelicht.html//>.

praktische uren die wij op de diverse scholen hebben door mogen brengen, hebben de Italiaanse leerkrachten ons laten zien op wat voor een betrokken, warme en manier zij zich met de kinderen in de klas bezighouden. Het reageren op de kinderen vanuit hun familiegevoel laten zij zien in de klas. Daarbij past het feit dat dezelfde leerkracht de leerling begeleidt vanaf de *Scuola Primaria*, wanneer het kind 6 jaar is tot aan het naar de *Scuola di Primo Grado* gaat wanneer het 11 jaar oud is. Dit geeft de leerling een emotioneel stabiele basis.

In Italië is elke verandering in het onderwijs vast gelegd bij wet om de rechten van elk kind te garanderen. De belangrijkste aanpassing in de wet is het afschaffen van de speciale scholen geweest, als gevolg waarvan men in Italië al veel verder is met de acceptatie, socialisatie en integratie van de mens met een beperking, in de familie, in de school en in de gemeenschap.

5. La Storia als presentatievorm

La *storia* betekent het *verhaal*. Tijdens het congres is gekozen voor het presenteren van getuigenissen en verhalen uit de praktijk van het inclusief onderwijs in Italië en specifiek de ervaringen van leerlingen uit Monte San Savino en Lucignano. Deze *storie* werden aan ons gepresenteerd door de inmiddels volwassen geworden sprekers, die representatief zijn voor het onderwerp van het congres. Immers het zijn de kinderen van toen met hun beperkingen, die nu als volwassenen als een volwaardig deelnemer aan de maatschappij over hun succes vertellen. Aan deze authentieke verhaalvorm zijn wij in Nederland nog niet zo gewend wanneer wij de te behalen successen van passend onderwijs willen laten zien.

Met de zinnen: *Io sono, (ik ben)* en *chiama mi per nome, per ciò che ho, non perciò che non ho* (noem mij bij de naam naar wat ik heb, niet naar wat ik niet heb), werden de verhalen die zouden volgen, ingeleid door Iacopo Maccioni, voormalig wethouder en schooldirecteur bij het *Istituto Comprensivo Monte San Savino*. Hij onderstreepte daarmee het belang van de *erkenning* van de gehandicapte mens als gelijkwaardige deelnemer aan de maatschappij.

5.1 La Storia di Gabriele , het verhaal van Gabriele

Het levensverhaal van Gabriele Viti is een ervaringsverhaal. Gabriele Viti is geboren in

Arezzo, hij is 35 jaar en gehandicapt sinds zijn geboorte door een neonatale asfyxie (zuurstoftekort na de geboorte). Toen hij achttien jaar was is hij zelfstandig gaan wonen. Hij heeft een opleiding genoten aan de agrarische school en is afgestudeerd in politieke wetenschappen. Heeft hij deelgenomen aan een Erasmus uitwisseling in Spanje en werd met negentwintig jaar wethouder van Cortona in Toscane. Daarnaast studeerde hij communicatiewetenschappen aan de Universiteit van Perugia. Gabriele Viti is zeer actief op politiek en sociaal gebied.¹⁹ Hij heeft meerdere boeken geschreven, waaronder een boek over de wetgeving artikel 68 Handicap, een boek over de seksualiteit van de mens met een handicap, een progressief onderwerp waarmee men in Italië verder is dan in Nederland, waarvan hij ook een theaterproductie heeft gemaakt.

Zijn verhaal tijdens het congres is vooral een getuigenis waar hoop uitspreekt voor alle gehandicapten en een verhaal van de strijd tegen de obstakels die zij ervaren in het dagelijkse leven.

“Ik excuseer mij als ik soms niet duidelijk spreek, dit zal voor onze tolk niet makkelijk zijn. Ik heb veel geluk gehad in mijn leven, doordat ik geboren ben in een warm en ontwikkeld gezin, waar ik gelijk behandeld werd als de andere kinderen, ondanks de lichamelijke schade die ik opgelopen heb na mijn geboorte.

In de jaren 80 waren de ondersteunende leerkrachten niet op het niveau waarop zij nu zijn. Ze waren eigenlijk boventallig en er waren geen duidelijke methodieken. Ik vroeg mij soms af wie er voor wie ondersteunend was, ik voor mijn begeleider, of hij voor mij? Van kinderpsychologie begreep hij niet veel.

Als er een cognitieve of intellectuele handicap is, moet je goed voorbereide leerkrachten hebben en die waren er zoals gezegd toen niet. Ik heb de algemene situatie van de gehandicapten en hun rechten in Europa op het internet opgezocht en gezien dat er nog veel landen zijn waar deze groep niet worden gerespecteerd. Eigenlijk ben ik verbijsterd dat jullie in Nederland over integratie spreken, Ik heb Nederland altijd gezien als een geavanceerd land en dan nu pas inclusie?

Wij hebben hier op ons congres een Eerste Kamerlid als gastspreker gehoord, ik zie die participatie van de overheid niet zoals zij hier verteld heeft, er moet nog veel gebeuren, er is nog veel verschil tussen theorie en praktijk. Toen ik wethouder was in Cortona bij

¹⁹ Biografie uit: <http://www.terontola.it/cultura/viti.htm/>.

Arezzo, moest de overheid fondsen beschikbaar stellen voor aan de onderwijsinstellingen, zonder fondsen was er geen mogelijkheid voor inclusie. Wij hebben hier nog veel oude schoolgebouwen met slechte voorzieningen, ik denk dat jullie in Nederland dichter bij de realiteit staan.

Deze bijeenkomst heeft tot doel het verbeteren van de situatie in Nederland en in Italië, waarbij we uit moeten gaan van objectieve gegevens. Vandaag de dag is het onderwijs een van de weinige referentiepunten die de samenleving heeft. Als jonge mensen zich willen oriënteren op hun toekomst moeten ze goed weten wat hun mogelijkheden zijn en gesteund worden door een netwerk van gezondheidszorg, school en de politieke wereld. Nu kom ik uit een cultureel ontwikkeld gezin, maar er zijn veel mensen die dat geluk en die ondersteuning niet hebben gehad. In onze maatschappij is het zo dat veel mensen er niet in slagen om te vechten voor de toepassing van de rechten die zij bij wet hebben. Toen ik in een andere stad studeerde, voelde ik mij hopeloos alleen. Het zijn mijn ouders die mij begeleid hebben bij al mijn studiekeuzes. Maar hoe doe je dat als je een vader bent en 10 uur per dag moet werken, hoe realiseer je dan een passend levenstraject voor je kind. Daar heb je dus veel steun bij nodig!

Iacopo Maccioni heeft mij altijd gesteund in mijn jarenlange strijd voor sociale inclusie van de mens met beperkingen. Elk individu voelt zich gerespecteerd en gewaardeerd wanneer hij of zij erkenning vindt. Door de mogelijkheid tot het volgen van goed onderwijs en het aangenomen worden in een baan en werk doen dat je leuk vindt en uitdaagt. Vastberaden mogen en kunnen beslissen over je eigen toekomst. Daarnaast is ook de seksualiteit van de gehandicapten een gegeven, ook daarin voelen deze mensen zich gediscrimineerd. Ik ben er een voorstander van dat de maatschappij ook voor wat betreft gehandicapten en seksualiteit emancipeert.”

6. Het debat

De laatste ochtend van het congres werd er door de Italiaanse leerkrachten en Nederlandse leerkrachten van gedachten gewisseld over de vraagstukken van de voorgaande dagen en werden de ervaringen die de Nederlandse leerkrachten hadden opgedaan tijdens de bezoeken aan de diverse scholen geëvalueerd. Overeenkomsten en verschillen in didactische aanpak en methodes werden belicht. Het lesgeven, frontaal, waarbij alle kinderen op hetzelfde niveau werken werd met het meer individueel

lesgeven waarbij de kinderen op hun eigen niveau kunnen werken vergeleken.

Ook de rol van de ondersteunende leerkracht met zijn of haar mogelijkheden werd besproken, waarbij de Italianen opnieuw onderstreepten dat naar hun idee, deze leerkracht er dient te zijn voor de hele klas en niet zich alleen bezig moet houden met de leerling met beperkingen, Op die manier maakt het gehandicapte kind deel uit van de klas, net zoals elk ander kind Het kind voelt zich opgenomen en niet *anders*, wat het socialisatieproces bevordert van alle kinderen, naar hun ervaring.

Daarnaast werd er gesproken over de medische indicatieprocedure van het kind en werden de diverse zorgdiensten, commissies en samenwerkingsverbanden van de scholen en hun invloed op de verdeling van de fondsen vergeleken.

7. Conclusie: wat nemen we mee?

Het inclusief onderwijs is in Italië al veel meer geïntegreerd in de maatschappij dan bij ons in Nederland. Op basis van de morele overtuiging naar aanleiding van de revolutionaire, socialistische ideeën van de jaren '70, die eerst de veranderingen in de psychiatrie mogelijk maakten, werden vervolgens de rechten van de mens met speciale behoeften bij wet ook vastgelegd voor wat betreft zijn of haar mogelijkheden in het onderwijs. Het uitgangspunt is, dat iedereen, gehandicapt of niet dezelfde kansen voor zijn of haar ontwikkeling moet krijgen. Dit is een proces in wording voor alle betrokken partners. Tijdens de bezoeken aan de diverse scholen hebben de deelnemers een goed beeld gekregen van de bijzonder betrokken en liefdevolle manier, waarop de leerkrachten in Italië werken met alle leerlingen.

Hier volgen ter afsluiting van deze conclusie met als thema: *wat nemen we mee?* enkele uitspraken over die indrukken²⁰:

Ria Sluiter²¹ en Renée van Eijk:

“Leraren met Lef was nieuwsgierig naar de uitwerking van de morele toewijding die ten grondslag ligt aan de inclusieve aanpak van het speciaal onderwijs in deze streek van Italië. We hebben veel liefdevolle toewijding gezien en mooie verhalen gehoord. De dagen waren vol. Vol met

²⁰ Beschikbaar via: <https://www.facebook.com/lerarenmetlef/>.

²¹ Ria Sluiter is zelfstandig organisatieadviseur en daarvoor tien jaar voorzitter van het College van Bestuur van NUOVO het openbaar voortgezet onderwijs in de stad Utrecht. http://www.bb-onderwijs.nl/docs/zonder_leerlingen3.pdf/.

bezoeken aan scholen, vol met speciaal voor ons getolkte bijdragen van onze Italiaanse collega's en vol met cultureel interessante ontmoetingen onderling in het prachtige plaatsje Lucignano in Toscane, Italië."

Daarnaast vertelde Renée van Eijk²², voorzitter van de Stichting *Leraren met Lef*, het volgende:

"We hebben hier gezien dat inclusief onderwijs in Italië bij wet wordt bepaald. Wat erg mooi is om te zien, is dat inclusief onderwijs hier geen vraag is maar een gegeven. Het gaat niet om: mogen deze kinderen in de klas zijn, maar om: wat hebben de leerlingen nodig en wie gaat ze dit bieden. Elk kind wordt gezien, met handicap of zonder, alle kinderen zijn met elkaar zoals ze zijn."

Ferd van den Eerenbeemt en Ton De Langen beschreven hun ervaringen op de site van hun organisatiebureau *Inspirezzo* als volgt:

"Italië kent al 40 jaar een systeem dat verder gaat dan het Passend Onderwijs dat wij kennen in Nederland, namelijk Inclusief Onderwijs. Speciaal onderwijs kennen ze niet. Alle kinderen hebben een plek op reguliere scholen. Van 15 tot en met 19 april 2015 reisden wij met 30 onderwijsprofessionals af naar Italië om meer inzicht te krijgen in dit systeem en de daarmee gepaarde voor- en nadelen. Het was zeer bijzonder om te zien hoeveel aandacht er voor de individuele leerling is. Ieder kind werd gehoord en gezien. Het pedagogisch klimaat kreeg ontzettend veel aandacht. Ook de kinderen die extra ondersteuning nodig hebben voelen zich onderdeel van de klas en de school. Dit systeem doet ook een beroep op de sociaal-emotionele ontwikkeling van de kinderen zonder beperkingen. Een zeer mooie bijkomstigheid. Zonder twijfel was dit voor alle Nederlandse collega's een inspirerend moment, een gevoel van 'zo kan het ook' en 'hier ga ik mijn eigen lessen meer op inrichten'.

*Natuurlijk kunnen we het Italiaanse en Nederlandse schoolsysteem niet een op een met elkaar vergelijken, maar dat hoeft ook niet. Wat we meenemen is de aandacht voor het individuele kind dat zich in sociaal en emotioneel opzicht verbonden voelt bij zijn klasgenoten en bij zijn leraren."*²³

Irene Westeneng, auteur, leerkracht en Intern Begeleidster:²⁴

"Wat een prachtig onderwijssysteem, inclusie ten top! Ik ben vooral onder de indruk van de pedagogische kijk op het kind, de Italianen zien het kind in zijn hele zijn, en richten zich daarbij niet alleen op het cognitieve vlak, maar op alle aspecten van het kind."

²² Renée van Eijk is voorzitter van de Stichting *Leraren met Lef*
<https://www.onderwijscooperatie.nl/renee-van-eijk/>

²³ <http://www.inspirezzo.nl/studiereis-passend-onderwijs-in-italie/>

²⁴ I. Westeneng <http://www.passendonderwijs.org/onderwerp-uitgelicht.html/>

Izaak de Vries, leraar PO:

“Wat ik bijzonder vind om te zien is dat sociale inclusie niet alleen het leren ten goede komt, maar zeker ook het pedagogische klimaat in de klas.”

Lisanne van Gelder, Honours-student UPvA :

“Italianen zien inclusie heel anders dan wij, zij gaan uit van handicaps, bij ons zit het hem meer in leerstoornissen, dus dat is echt wel een verschil. Wat mij bijzonder is opgevallen is dat leerlingen hier met heel veel liefde worden behandeld, zowel door hun klasgenoten als door docenten en daar kunnen wij zeker nog iets mee!”

Wat er nodig is voor succesvolle onderwijsvernieuwing is volgens Ria Sluiter, durf en collectieve ambitie. Wat leerlingen nodig hebben zijn inspirerende docenten en begeleiders, mensen met veel ervaring en kennis op tal van terreinen, mensen die verbindingen kunnen organiseren, die weten wat leerprocessen zijn en hoe ze door middel van een aantrekkelijke didactiek en leeromgeving leerlingen de weg kunnen wijzen in een veelheid aan kennis en informatie²⁵

Gemotiveerdheid, drive, durf, ambitie, collectiviteit, werken vanuit een enorme betrokkenheid en liefde voor alle leerlingen hebben de inspirerende leerkrachten in Italië aan de deelnemers van deze studiereis ruimschoots laten zien.

Openstaan voor alle nieuwe mogelijkheden en vormen die het inclusief onderwijs te bieden heeft en niet bang zijn om het huidige onderwijssysteem ter discussie te stellen is een visie, die zij ons mee hebben gegeven.

“Het is een onderwijsvorm waarin je vaardigheden, je competenties, je routines allemaal anders komen te liggen dan je gewend was. De weg naar inclusief onderwijs is daarmee een proces van vallen en opstaan. Inclusief onderwijs is niet iets dat er voor onderwijzers nog eens extra bovenop komt. Inclusie gaat over anders kijken, denken en handelen.”²⁶

²⁵ R. Sluiter, *Een eigenzinnig initiatief in Utrecht*, beschikbaar via:
http://www.beteronderwijsnederland.nl/files/active/1/OnderwijsMaken2004_web.pdf/.

²⁶ R. Jansen in *Zorgkatern* 8/2006, *Zorg primair* 8/121. Robert Jansen werkt als praktijkmedewerker aan Chr. Hogeschool Windesheim.